

De zaak Jan van Es te Oss

Tiny Romme

Inleiding

“Spiegelt u thans voor de plagen,
Hoe een mool'naar is gevaren
Door zijn vrouw te slagen
Dicht, nabij de dorpskapel,
Ieder kent de mool'naar wel,
Dat hij sloeg zijn vrouw te veul,
En het is een wijvenbeul
Zohaast zij de mool'naar zagen,
Werd hij vastgegrepen,
Met zeelen om 't lijf geslagen
En zo voortgeslepen.
Wat hij bad of wat hij kloeg,
Zij spanden hem in den ploeg.
Hij moest trekken als een peerd,
En werd van de zweep gesmeerd”¹.

Op 15 augustus 1887 werd een molenaar in Oost-Brabant door een schare van achttien mannen in vrouwenkleding in de ploeg gespannen als straf voor mishandeling van zijn vrouw. Het bovenstaande gedicht, dat te vinden is in het knipselarchief op het P.J. Meertens-Instituut te Amsterdam, omlijstte de strafexpeditie.

In deze bijdrage komen enige bekende Brabantse varianten van volksgerichten aan bod. Ik doel hier op de charivari-rituelen ‘in de ploeg spannen’, ‘beerjagen’ en ‘tafelen’. De zaak Jan van Es uit Oss, de meest geruchtmakende charivari uit de achttiende eeuw in de Republiek, getuige de bemoeienissen van de rechterlijke en bestuurlijke instanties van laag tot hoog alhier te lande, vormt het hoofdbestanddeel van dit artikel.

Een belangrijke overweging bij deze keuze is geweest, dat het dossier (eigenlijk zijn het er twee) over deze zaak een schat aan informatie bevat die het belang van de casus zelf verre overstijgt. Met deze zaak kwamen namelijk allerlei charivari-praktijken in de Meierij aan het licht die tot dan toe grotendeels aan de waarneming van bovenlokale autoriteiten onttrokken waren. Dit leidde tot een nieuw normeringsoffensief, althans een poging daartoe, en tot een strengere naleving van bestaande verordeningen. Meer dan de rechtstreeks normatieve bronnen geven indirect normatieve bronnen, zoals de strafrechtspleging, inzicht in het spanningsveld tussen grote en kleine traditie, tussen voorgeschreven orde en geleefde praktijk, tussen het publieke beschavingsoffensief en receptie daarvan. Het pro-

bleem met deze bronnen is, dat alles door de bril van de bestraffende overheid beschouwd wordt en dat het mogelijk alleen gewelddadige aberraties van charivari's zijn die niet aan de aandacht van de autoriteiten zijn ontsnapt. Hoe extraordinair de zaak Jan van Es ook is, ze is niet op zichzelf staand, eerder het topje van een ijsberg².

Er is nog een andere reden voor deze keuze. Volgens Thompson, een der belangrijkste onderzoekers op het terrein van charivari, is er dringend behoefte (een wens, die op het Parijse charivari-colloquium nog eens is onderstreept) aan een meer gedetailleerde aanpak, een uitvoerige analyse van afzonderlijke charivari's, die opheldering kan verschaffen over de voorgeschiedenis, de diepere oorzaken, de aanleiding, de sociale en culturele context van het gebeuren, de symbolische actievormen en de mogelijke gevolgen. Met name stelt hij het francocentrisme in het charivari-onderzoek als een vorm van stereotypering aan de kaak. Thompson is weinig gebleken van charivari's tegen hertrouwende weduwen en weduwnaars, waar in Frankrijk alsmar op gehamerd wordt³. Deze constatering wordt bevestigd door het onderzoek van Marc Jacobs⁴.

Sociale positie en aanzien van de familie Van Es

Zijn naam was Jan van Es, zijn bijnaam het Schaapmanneke. Medio januari 1731 zag hij het levenslicht te Oss, hoofdplaats van het kwartier van Maasland in de Meierij. Jan was de jongste zoon uit het vrij talrijke gezin van Henricus Leonardus van Es en Anna Bernardus Horens.

Oss, een plaats van zo'n 2500 inwoners, had destijds een slechte naam op crimineel gebied. Dit kunnen we bijvoorbeeld afleiden uit de woorden van mr. H. van Adrichem, de advocaat-fiscaal van het Hof van Justitie te 's-Hertogenbosch:

“De Meijerije van den Bosch, en bovenal de Gemeente van Oss, leveren daagelijks de voorbeelden op, dat het trekken van het mesch, en het vegten daar meede, zoo frequent in zwang gaat, dat daar door van tijd tot tijd veele Doodslagen gebeuren; ten blijke waar van het zelfs in deeze streeken al voor lange tot een Spreekwoord is geworden, dat iemand, die een Sneede door het Aangezigt heeft, gezegd word, het wapen van Oss te dragen”⁵.

Meer dan enige andere familie in Oss hebben de Schaapmannekes dit gezegde inhoud gegeven. Op 5 oktober 1751 gingen Leendert en Willem van Es, twee broers van Jan, op het erf van hun zwager Matthias van Lieverlo elkaar met messen te lijf. Leendert liet hierbij het leven. Hij werd echter oneervol begraven, omdat hij het tweegevecht begonnen was. Oneervol betekende in dit verband, dat hij in ongewijde grond begraven werd en dat er een bord op zijn graf geplaatst werd met als opschrift: “Hier ligt de criminele aanrander Leendert van Es”. De voortvluchtige Willem van Es werd bij verstek levenslang verbannen uit de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch⁶.

In 1754 vielen vader Hendrik en broer Antonie een zekere Johannes van de Leemput met een mes aan. Laatstgenoemde gebruikte een snaphaan bij het gevecht. De ruzie was ontstaan over de verkoop van boter⁷. In 1775 werd broer Peter van Es, voerman van beroep, crimineel vervolgd wegens bedreigingen (met turfschop, mes en geweer) aan het adres van Jacob van Hoorn. In een schepen-

verklaring heette het dat de vader koppig en zeer brutaal was en de naam had een messetrekker te zijn⁸. Francis van Lieverlo, een zoon van Matthias en een neef van Jan van Es, werd op 19 juli 1782 ter dood veroordeeld en 1 augustus daaropvolgend te Den Bosch onthoofd wegens het doodsteken van een hoogzwangere herbergiersvrouw in Lithoijen tijdens een feest van het schuttersgilde aldaar op Tweede Kerstdag 1777. Een jaar eerder was Francis al de belangrijkste verdachte geweest van een doodslag tijdens de Osse jaarmarkt, dit in functie van markt-wacht⁹.

Met betrekking tot de sociale positie van de Schaapmannekes in de Osse gemeenschap kan opgemerkt worden dat Antonie en Peter met hun beroep van voerman een bescheiden plaats innamen. Twee zusters van Jan van Es daarentegen hadden een veel hogere status door hun huwelijk met de rijkste mannen van Oss. Jennemi was getrouwd met Jan van Valkenburg, de grootste koopman en winkelier van Oss. Hun twee dochters zouden later huwen met de gebroeders Jurgens, de grondleggers van de Osse boterindustrie. De andere zuster van Jan van Es was gehuwd met Hendrik Giele Vos, een welgestelde boer in het bezit van veel onroerend goed¹⁰.

Jan van Es zelf was evenmin onbemiddeld. Op 2 september 1753 was hij in het huwelijk getreden met Johanna Cornelis Kling. Van de vier kinderen die ze kregen, waren een jongen en een meisje in leven gebleven. Jan was koopman van beroep en had een winkel in de Molenstraat vlakbij de schuurkerk der katholieken, waar hij onder andere snuif en tabak verkocht. Bovendien had hij personeel in dienst, namelijk een knecht, Adriaan van Traan geheten, en een dienstmeid, Lena van der Linden. Naar eigen zeggen moest hij ook hoge lasten voor 's Lands Kas opbrengen¹¹, iets dat maar weinig mensen in Oss hem konden nazeggen, omdat het aantal minvermogenden, onvermogenden en armen er vrij hoog was vergeleken met andere plaatsen in de Meierij¹².

In 1761 kwam Jan van Es voor het eerst in aanraking met justitie. Op 12 augustus sloeg hij enkele ruiten in bij de herberg van Johan Tabbers. Volgens een paar getuigen was hij zo dronken geworden na het afsluiten van een koop, dat hij niet eens meer wist wat hij deed toen hij aan het vernielen sloeg. Na de nodige excuses en schadevergoeding werd de zaak composibel verklaard¹³.

De sociale positie en het aanzien van de familie Van Es kan het best als ambivalent gekarakteriseerd worden. Het verwerven van een goede naam in Oss ging de mannelijke tak niet zo goed af. Agressiviteit, al dan niet in combinatie met drankzucht, was daar debet aan. De vrouwelijke leden van de familie daarentegen stonden goed aangeschreven, dankzij een huwelijk met een betere partij. Voor Jan van Es vormde het jaar 1765 in dit opzicht een dramatisch keerpunt in zijn leven.

Het Schaapmanneke in de ploeg

Het is zaterdagavond 2 maart 1765. Oss is in het duister gehuld. Plotseling wordt de stilte op straat verbroken door een 'geblaas op hoorns, Geschreeuw en gejuw'. Er komen ongeveer honderd personen op de been, voor het merendeel

vrouwen en jongens. De menigte trekt met veel ketelmuziek op naar het huis van Jan van Es.

Hij is in opspraak gekomen door regelmatig terugkerend ‘huijskrakeel’ met zijn vrouw Johanna Cornelis Kling. Vooral wanneer hij dronken is – en dat is hij volgens de publieke opinie vaak – valt hij haar lastig. Een hoogoplopende echtelijke twist eerder op de dag, waarbij Johanna luid gillend en tierend van haar man wegloopt, is echter de welbekende druppel die de emmer doet overlopen en tegeijkertijd voor een aantal inwoners van Oss het sein om actie te ondernemen.

Ondertussen zit Jan van Es thuis nietsvermoedend te buurten met zijn ‘arbejder’ Adriaan van Traan, zijn dienstmeid Lena van der Linden en zijn burens Dries Paulus Driessen en Jacob van Teeffelen. Op het horen van de ketelmuziek zegt Driessen tegen Van Es: “Hoe, wat Búúrman het is wel off dat geblaas op den Hoom en geschreeuw hier op het huijs aan koomt, ik Raade uw sluijt uw Deur ik sal bij uw blijven als het mijn vrouw maar wist”¹⁴. Jan raakt in paniek, bang voor wat er komen gaat.

De menigte vrouwen en jongens is inmiddels bij zijn huis gearriveerd. Er wordt aan de vensters gerammeld en met grof geweld op de gesloten deur geslagen. De bovendeur springt open. Slot en grendel vliegen er in stukken vanaf. Snel vergrendelt Jan van Es de deur opnieuw, nu met een ‘stalleer’ (stalladder). Het beuken op de deur en vensters gaat onverminderd door. Enige ruiten sneuvelen. Met een bijl worden er stukken uit de deur gehakt. Jan vlucht samen met zijn dienstmeid in paniek naar zolder en neemt een zadelpistool en snaphaan mee. Vanuit het zolderraam schiet hij op de menigte. Zijn dienstmeid Lena rent weer naar beneden en vraagt of Driessen het pistool opnieuw wil laden. Maar deze is plotseling solidair met de andere partij geworden en snauwt haar af met: “Weg canalje, ik neem dat geweer niet in de hand”¹⁵.

Voor de tweede maal lost Jan van Es een schot en treft de dochter van Jan de Gooy, nog wel zijn buurmeisje, in haar linkerarm. Het feit dat ze zwakzinnig en doof is, versterkt de vijandige gevoelens tegen Jan van Es. Woedend beukt haar vader met zijn vuisten op het venster en schreeuwt: “Schelm, hoe heb je mijn dochter daartoe geschoten”¹⁶. De menigte blaast dan de aftocht uit angst voor nog meer slachtoffers. Jan van Es doet die nacht geen oog dicht, uit vrees voor herhaling van de gebeurtenissen.

De volgende dag komen de schepenen van Oss de schade aan het huis van Jan van Es opnemen. Laatstgenoemde dient een klacht bij hen in en vraagt om bescherming. De schepenen wijzen hem erop dat hij zich met zijn klachten moet wenden tot de stadhouder van de hoogschout van ’s-Hertogenbosch, mr. H. van Adrichem, omdat de schepenbank van Oss niet bevoegd is tot criminele rechtspraak. Het Schaapmanneke aarzelt nog enkele weken om deze definitieve stap te zetten¹⁷.

Tot nu toe is de vorm, het repertoire en het ritueel van de publieke afstraffing van het Schaapmanneke buiten beschouwing gebleven. Doordat Jan van Es zich gewapenderhand had verdedigd tegen de menigte, was de strafexpeditie niet in zijn geheel voltrokken.

Volgens de hoogschout van 's-Hertogenbosch kwam het ritueel van 'in de ploeg spannen' in de gehele Meierij voor. De vroegste vermelding – voor zover thans bekend – van 'ploegtrekken' dateert uit 1700 te Nuland, een dorp tussen Oss en 's-Hertogenbosch.¹⁸ De menigte ging volgens hem als volgt te werk:

“... dat het gemeen, door en onder het geblaas op een Hoorn, of het slaan op een trom, bij malkander samen rot en vergadert, en dus onder een gestadig getier en geschreeuw sig begeeft na de huijsinge van sodanige mannen, welke men weet, of die de naam hebben, dat hunne vrouwen qualijk tracteeren en mishandelen, wanneer deselve mannen door die tsamen gerotte menigte, teegens wil en dank, en met geweld, aan een ploeg worden gespannen en gedwongen, om een gedeelte van de straat of hunnen hof, onder een geduurig geblaes op den hoorn, geschreeuw en getier te moeten omploegen ...”¹⁹.

Pas na de plechtige verzekering dat de vrouwenbeul zijn vrouw voortaan met respect zou behandelen, werd hij weer in vrijheid gesteld. Opvallend is het actieve aandeel van vrouwen in charivari's gericht tegen vrouwenbeulen. Geheel onlogisch is hun betrokkenheid niet, de lichamelijke integriteit van een van hun sexe-genoten stond immers op het spel. Bovendien is dit gegeven in overeenstemming met het beeld van de maatschappelijk actieve vrouw tijdens het Ancien Régime²⁰.

Ondanks de grote flexibiliteit in actievorm, keert een aantal elementen steeds terug, zodat gesproken kan worden van een gedragsrepertoire of ritueel. Hierbij is te denken aan het aspect van geluid dat onaangenaam klinkt, herrie, kakofonie. Verder is rolomkering van belang. In het geval van 'in de ploeg spannen' wordt de geviseerde geanimaliseerd, hij verandert van mens in trekdiër.

Motieven voor de charivari

De directe aanleiding voor het 'in de ploeg spannen' van Jan van Es was de echtelijke twist vroeger op de dag. Het boterde echter al veel langer niet tussen Jan en Johanna van Es. Het gerucht ging dat het Schaaapmanneke vaak dronken was en dan agressief werd tegen zijn vrouw en anderen. Bovendien bestaan er aanwijzingen (in de dossiers ontbreken deze), dat Jan van Es het niet zo nauw nam met de huwelijkse staat. Immers op 14 juni 1765 (ruim drie maanden na de charivari) werd er het onwettig zoontje Theodorus van de weduwe Theodorus van Vugt gedoopt, van wie de natuurlijke vader Johannes van Es zou zijn, tenminste zo had de vrouw in hevige barensnood verklaard²¹.

Jan van Es voerde een andere reden aan. Zes weken voor het mislukte volksgericht was hij bij de president-schepen en de predikant van Oss geweest met het verzoek te mogen toetreden tot de gereformeerde kerk²². De redenen van zijn overstap kunnen van puur religieuze aard geweest zijn. Het is echter waarschijnlijker, dat Jan van Es politieke aspiraties had. Met zijn katholieke achtergrond maakte hij, in Oss althans, geen kans op het ambt van schepen. Daarvoor kwamen alleen personen van de 'ware gereformeerde religie' in aanmerking. Deze religieuze ommezwaai zal ongetwijfeld bij zijn ex-geloofsgenoten (bijna iedereen in Oss was katholiek) in slechte aarde gevallen zijn.

(1)
Extract uyt het Re-
gister der Resolutien van de
Hoog Mog. Heeren Staaten Ge-
neraal der Vereenigde Neder-
landen.

Veneris den 27 September 1765.

ONtfangen een Missive van den Raad van Braband, geschreeven alhier in den Hage den 23 deeser, houdende, in gevolge en tot voldoeninge van haar Hoog Mog. Resolutie van den 10 Juny deeses jaars, der selver advis op een Missive van R. B. R. Graave van Rechteren, Hoogschout der Stad en Meyerye van 'sHertogenbosch, geschreeven alhier in den Hage den 9 Juny daar te vooren, houdende, dat, ter gelegenheid dat seekeren Jan van Es, Inwoonder te Ofch, Quartiere van Maasland, Meyerye van 'sHertogenbosch voornoemt, door hem in sijne gemelde qualiteit crimineelyk wordende geactionneert, ter saake dat den selven op den 2 Maart laatstleeden van sijn Solder onder een groote trouw Volks, dat voor sijn Huis vergadert stond, met een Sadel-Pistool, gelaaden met een Koogel, had geschooten, en daar door de Dogter van seekeren Jan de Gooy in den arm gequetst, tot sijn defensie had by gebracht, en het geen hy Hoogschout ook by onderzoek van saaken bevonden had conform aan de waarheid te zyn, dat hy, leevende in een slegte harmonie met sijne Huisvrouwe, en de maare daar van onder het gemeene Volk te Ofch gekoomen zynde, het selve aanleiding had gegeven, dat op den voornoemden 2 Maart deeses jaars, een meenigte Wyven en Jongens by een gerot waaren (waar by dan gemeenlyk sig ook eenige volwasse Mansperfoonen quaamen te voegen) die onder het geblaas op een Hoorn, en gestaadig geschreeuw en gejuuw waaren gemarcheert na de Huifinge van voornoemde Jan van Es, om hem, volgens een gewoonte, die, hoewel in een Land van Policie, niet behoorde getollereert te worden, egter te Ofch plaats hadde, teegens sulke Mannen, welke haare Vrouwen, na het begrip van dat Gemeen qualyk tracteerden of mishandelden, de gewoone straffe te doen ondergaan, en wel met hem te spannen in een Ploeg, en hem als met geweld een gedeelte van de Straat of van sijn Hof, onder een gestaadig geblaas op den Hoorn, geschreeuw en getier te doen omploegen, en dat hy uit vreesse voor diergelyke mishandelinghe sijn Huis geslooten hebbende, na sijn Solder gelooopen was, en van daar onder de versamelde meenigte, invoegen voorsz geschooten hadde. Dat hy Hoogschout daarenbooven bevonden hadde, dat de gemelde oproerige handelyke, omtrent Mannen, welke gesegt wierden hunne Vrouwen qualyk te tracteeren en te mishandelen, niet alleen te Ofch voornoemt, maar ook op de meeste plaatfen in de Meyerye van 'sHertogenbosch, in gewoonte was, het welk egter geheel was strydende met de goede Policie, en aanliep teegens de salutare oogmerken van haar Hoog Mog., tot conservatie van de gemeene rust onder de Ingezeeten; waaromme aan haar Hoog Mogende

was

was voordragende en in bedenken geëvende, of niet souden konnen goedvinden een Placaat of Publicatie te doen emanieren, tot weering der gemelde oproerige handelwyse en quaaide gewoonte in de Meyerye, waar van de gevolgen ten uitersten pernicious konden zyn: zynde voorts neevens de voorz. Missive gevoegt een Concept-Publicatie of Placaat, soo als hy Hoogschout vermeende dat door haar Hoog Mog. soude konnen worden gearresteert, en vervolgens gepubliceert.

Waar op gedeelibereert zynde, is goedgevonden en verstaan, dat Copie van de voorz. Missive en Bylaage, gestelt sal werden in handen van de Heeten van Lynden tot Hemmen, en andere haar Hoog Mog. Gedeputeerden tot de saaken van de Meyerye van 's Hertogenbosch, om te visiteeren, examineeren en van alles alhier ter Vergaderinge rapport te doen.

En dat dien onvermindert den Hoogschout, en de vier Quartier-Schouten van de Meyerye van 's Hertogenbosch voornoemt, sal worden aangeschreeven en gelaft, soo als gelaft worden mits deesen, op het allerstrikte te vigileeren teegens alle saamenrottingen, complotterien of handaadigheeden, onder wat naam het ook soude moogen zyn, en teegens alle de geenen die daar aan schuldig souden moogen worden bevonden, te procedeeeren na figureur, soo als volgens de Ordonnantien en Placaaten van den Lande fullen oordeelen te behooren.

Was gearapheert,

G. H. B. Voerst, vt.

Onder stond,

Accordeert met voorz.

Register.

Was geteekent,

H. Fagel.

Rijksarchief in Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch, Raad van Brabant, inv. nr. 159: Resoluties en missiven, ingekomen van de Staten Generaal, met bijlagen, 1761-1766.

Een voorval dat vijftien jaar eerder in het naburige Berghem plaatshad, ondersteunt deze veronderstelling. Rond 1750 bekeerde een aantal vrouwen zich tot de gereformeerde religie. De katholieke dorpsgenoten reageerden hierop met allerlei pesterijen en gewelddadigheden. Een vrouw werd zelfs door haar man naar een klooster in het Land van Ravenstein, destijds niet behorend tot het grondgebied van de Republiek, gebracht om de 'dwaalleer' af te zweren. Vier militairen werden naar Berghem gezonden om de orde te handhaven. De katholieke kerk dreigde gesloten te worden. Toen de vijandelijkheden niet ophielden, moest de pastoor vertrekken. Dergelijke acties rond geloofsafval over en weer kwamen in de achttiende eeuw wel vaker voor. Daarbij konden de gemoederen soms hoog op slaan²³.

Op zondag 17 maart, ruim twee weken na de charivari, werd Jan van Es opnieuw lastig gevallen. Rond het middaguur kwam de 'roomse' Johannes van Hoorn bij hem een 'zopie' (borrel) jenever bestellen. Meteen begon hij te schelden tegen het Schaapmanneke en maakte hem uit voor een schelm', 'vlug', 'gauwdieff' en 'geus'. Geus was een scheldnaam voor gereformeerden en had in dit geval betrekking op de religieuze ommezwaai van Jan van Es. Vervolgens liep Van Hoorn naar Jan de Gooy, de buurman, deed daar zijn rok uit en daagde het Schaapmanneke uit tot een tweegevecht. Deze had echter niet zo'n trek. Daarna ging Van Hoorn naar de 'kerkmisse' (kerkplein) en rende met getrokken mes op Jan van Es af. Deze trok daarop zijn pistool en trof Van Hoorn in zijn rechterbovenbeen²⁴.

Met deze actie had Jan van Es het totaal verbruid bij de Osse bevolking. Hij had zijn goede naam al verloren met zijn slecht huwelijk, zijn buitenechtelijke escapades en zijn geloofsafval. Hij werd bovendien als laf beschouwd door eerst op een weerloos meisje te schieten en later van het gevecht van man tegen man een ongelijke strijd te maken. Het niet aangaan van een messegevecht was een Schaapmanneke bijna onwaardig.

Er restte Jan van Es weinig anders dan zich te beklagen bij de stadhouder van de hoogschout in 's-Hertogenbosch en hem om bescherming te vragen. Mr. H. van Adrichem was weinig genegen hem een gewillig oor te verlenen en voer in plaats daarvan heftig tegen hem uit: "Gij zijt een schelm, want een braaf keereel blijft in zijn religie". Opvallend is dat deze woorden in de getuigeverklaring van Jan van Es zijn doorgehaald, waarschijnlijk uit angst om in deze roerige patriottentijd verdacht te worden van pro-katholieke sympathieën²⁵. Bovendien nam de stadhouder hem al zijn waardevolle spullen af, waaronder een goudbeurs en een zilveren horloge, en smeed hem in de 'oven', een soort isoleercel, van de Gevangendoor. Daar zou hij moeten blijven in afwachting van zijn proces.

De familie van Jan van Es, onder wie zijn vrouw, zijn broers Antonie en Band en zijn zwagers Hendrik Vos, Jan van Valkenburg en Matthias van Lieverlo richtten echter een schriftelijk verzoek aan de hoogschout om af te zien van verdere vervolging, omdat de gevangene zich bereid had verklaard dienst te nemen bij de V.O.C. Volgens hen was dit de beste oplossing voor alle partijen, niet in het minst voor de familie zelf, die op deze wijze van een enorme lastpak bevrijd was. Met dit verzoek ging de hoogschout akkoord op die voorwaarde, dat Jan van Es levenslang uit de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch verbannen zou worden²⁶. Hierop werd het Schaapmanneke uit zijn hechtenis ontslagen en weggebracht naar een zielverkoper in Rotterdam. Op 2 mei 1765 ging hij sloop richting Kaap de Goede Hoop en trad daar in dienst bij de heer Heksteen, burgemeester en weesmeester aan de Kaap²⁷.

Voor de hoogschout van de Stad en Meierij van 's-Hertogenbosch, R.B.R. Graaf van Rechteren, was de Osse affaire nog niet ten einde. Hij had geconstateerd dat niet alleen te Oss, maar in de hele Meierij de gewoonte van 'in de ploeg spannen' in zwang was. Aan dit gebruik moest paal en perk gesteld worden. Daarom stelde de hoogschout in een missive de dato 9 juni 1765 aan de Staten-Generaal voor

om een plakkaat tegen ‘tumultueuse Samenrottingen’, in het bijzonder tegen het ‘in de ploeg spannen’, uit te vaardigen²⁸.

De volgende dag besloten de Staten-Generaal het voorstel om advies voor te leggen aan de Raad van Brabant²⁹. De advocaat-fiscaal, mr. W. van der Esch, belastte zich met de opdracht het concept-plakkaat van commentaar te voorzien. Daarvoor verrichtte hij nader onderzoek in de vier kwartieren van de Meierij. Op 21 augustus 1765 bracht hij verslag uit van zijn bevindingen. Het advies en memorie van de advocaat-fiscaal laat zich lezen als een etnografisch verslag.

Het concept-plakkaat van de hoogschout was volgens Van der Esch onvolledig en onjuist, omdat verondersteld werd dat er alleen maar sprake was van ‘in de ploeg spannen’, dat exclusief tegen vrouwenbeulen gericht zou zijn. Niets was minder waar. Deze behandeling zou “... ook ten reguarde van Vrouwen welke bij het gemeen te boek staan voor zodanige, die hare Mannen mishandelen ...”³⁰ ten deel zijn gevallen. Bovendien kende het charivari-ritueel verschillende aanleidingen en variaties. ‘In de ploeg spannen’ was daar slechts één vorm van.

Een andere variant werd toegepast, als het land reeds omgeploegd was. In dat geval werden

“... dezelve Mannen bij ’t Hair en Kleederen buiten hun Huisen gesleept, en met veelvuldige slagen gedwongen om een gedeelte van dat Land te *Eegten* (= eggen), dat is te zeggen het Koorn onder de Aarde te herken ...”³¹.

‘Tafelpartij’ te Berlicum in 1933.
Uit: W.H. Nagel, *De criminaliteit van Oss* (Den Haag 1949)

Soms werd noch ploeg noch eg gebruikt. Dan kon het gebeuren, dat

“... zodanig een Man, door de 't zaamgerotte Hoop, ook wel door een Modderpoel gesleept, of een Koord om het Lijff gedaan, en door de Rivier getrokken word tot verdrinkens toe”³².

De laatste actievorm was bekend onder de naam ‘beerjagen’, een term die de advocaat-fiscaal in het verre 's-Gravenhage niet kende. Voor het overige kan gesteld worden, dat hij zich goed had laten informeren. Dit geldt in het bijzonder voor het ritueel van ‘tafelen’ of ‘toffelen’. Als in een dorp bij geruchte bekend was geworden, dat een vrouw kort voor de ondertrouw, die meestal op zaterdag plaatsvond, de verkering met haar aanstaande verbroken had, dan werd er op de afgelaste ondertrouwdag of kort daarna in de late avonduren op alle hoeken van het dorp op de hoorn gebazen, ten teken dat de bevolking zich massaal moest begeven naar de woning van de vermaledijde:

“Dat het voorschreve *Tafelen* aldus in zijn werk gaat, dat door al het slegste zoort van Volk, langs dien weg te zamen zijnde gerot, bij een Smit of Timmerman een Slijpsteen, en bij de Boeren een Kar, Emmers, Keetels, en Kuipen, zo wanneer zij dit buiten vinden staan, en anders met geweld werden weggehaalt; dat voorts die Kar tegen 't Huis van zulk een Jonge Dogter, of Weduwe, en de gemelde Slijpsteen, (: verstrekkende voor een Tafel :) boven op dezelve Kar word gezet, en op de Slijpsteen gebragt een Kreng, of gedeelte van dien, alsmede de voorschreve Kuijpen gevult met Drek en Vuiligheid, door hun, met behulp van de voorschreve Emmers en Keetels, uit de Secreeten en Riolen gehaalt: Dat verder de voorso: Kar, Tafel, en wat omtrent die Huisen is /: de Luiden zelfs in die Huisen dikwils niet ongemolesteert latende) met de gemelde Drek worden besmeert, en eindelijk gemaakt twee Gedaantens van Stroo, op welker eene een Hoed, en op de andere een Trekmuts word gezet, en dezelve Gedaantens dan neffens malkanderen aan de voorschreve slijpsteen of Kar geplaatst, alles verzelt van een ijsselijk geschreeuw en geroep”³³.

De laatste jaren zou er een tiental van dergelijke charivari's (ploegen, eggen, beerjagen en tafelen) in de Meierij voorgevallen zijn. Het concept-plakkaat van de hoogschout was echter uitsluitend gericht tegen het ‘in de ploeg spannen’ van mannen die hun vrouw mishandeld hadden. Bovendien bestond er reeds een verordening, namelijk artikel XCII van het Egtreglement uit 1656, dat praktijken als beerjagen nadrukkelijk verbood³⁴.

Het resultaat was, dat de Staten-Generaal geen plakkaat tegen het ‘in de ploeg spannen’ uitvaardigden. Wel zouden de gedeputeerden tot de zaken van de Meierij nog een nader onderzoek instellen en hiervan rapport uitbrengen aan de vergadering. Hiervan is echter niets meer vernomen. Eveneens werd de hoogschout en de vier kwartierschouten gelast extra waakzaam te zijn “... teegens alle saamenrottingen, complotteryen of handdaadigheden, onder wat naam het ook soude moogen zyn ...”³⁵.

Jan van Es tweemaal ontvoerd

Na zeven jaar trouwe dienst aan Kaap de Goede Hoop keerde Jan van Es in juli 1772 met een bewijs van goed gedrag op zak terug in Oss en nam weer zijn intrek in zijn huis bij zijn vrouw en kinderen. Hij negeerde daarmee zijn levenslange verbanning. Tot zijn verontwaardiging ontdekte hij, dat enkele familieleden zich

zijn bezittingen grotendeels hadden toegeëigend. Vrijwel onmiddellijk ging Jan van Es hierover procederen bij de schepenen van Oss. Het gevolg was, dat er opnieuw 'huijskrakeel' ontstond. Zijn vrouw liep daarop weg met de kinderen en verbleef beurtelings bij Jan van Valkenburg en weduwe Hendrik Vos. De familie besloot tegenmaatregelen te nemen.

Op 3 oktober 1772 werd Jan van Es in de avonduren door de kinderen van de weduwe Hendrik Vos en enige anderen in zijn huis overmeesterd en aan de haren naar buiten gesleept. Hij trachtte nog te ontkomen, maar werd met houwelen en houten knuppels op hoofd en benen geslagen, op een kar gesmeten en met touwen zwaar geboeid. Via Uden werd hij naar Oeffelt, destijds Pruisisch gebied, gebracht. Daar werd hij overgedragen aan Basewald en Bekkers, twee ronselaars voor het Pruisische leger, die oostelijk Brabant als hun werkterrein hadden uitverkozen. Dezen namen het Schaapmanneke mee naar Geldern, alwaar een legerafdeling gestationeerd was.

De in 1765 ten toon gespreide eensgezindheid binnen de familie gericht tegen Jan van Es was nu minder groot. Zijn broer Antonie probeerde naarstig zijn verblijfplaats te weten te komen. Na ongeveer een maand vertrok hij te paard naar Oeffelt en vernam daar het hele verhaal. Vervolgens zette Antonie zijn reis voort naar Geldern en vroeg de plaatselijke secretaris toestemming om zijn broer te spreken. Deze vond dat goed. Bij het weerzien kon Jan van Es zijn emoties niet langer in bedwang houden en liet hij zijn tranen de vrije loop. Na het ontslag uit het Pruisische leger, waarvoor hij nog speciaal naar Berlijn moest, keerde hij weer terug in de Meierij, deze keer niet in Oss, maar in de nabije omgeving. Hij verbleef bij Cornelis van Sonsbeek te Oijen en verdiende de kost als kleermaker. Het Schaapmanneke berustte echter niet in zijn lot. Integendeel, hij probeerde juist getuigen te vinden voor het proces tegen zijn familieleden.

Deze laatste activiteit bleek uiterst riskant voor Jan van Es. Hij werd voor de tweede keer door zijn familieleden opgepakt, nu te Teeffelen, een gehucht onder Oijen, en afgevoerd naar zijn zuster in Oss, de weduwe Hendrik Vos. Daar werd hij ook opgewacht door zijn andere zuster, Jennemi van Valkenburg. Jan bezwoer haar dat hij uit eigen beweging naar Oost-Indië zou gaan. Zij had geen mededogen met haar broer en wees in ferme bewoordingen zijn smeekbeden af:

“Neen, wij sullen uw niet na oostindien doen want daar zoude gij schelm nog konnen schrieven en ons aanklaagen, maar wij sullen uw Een vierkantig klijn kamertje geeven in Een klooster, daar gij schelm niet zult kunnen schrieven, om ons aan te klaagen”³⁶.

Ze voegde de daad bij het woord. Jan van Es werd op 27 juli 1773 afgeleverd bij het tucht- of spinhuis, genaamd het Sint Jorishospitaal in Luik, niet bepaald een klooster. Volgens de getuigeverklaring van een zekere Antonij Rooijackers uit Gemert waren de omstandigheden er dusdanig, “... dat met de pen bijnaar niet en is te beschrijven ...”³⁷. De gevangene zelf was explicieter in zijn beschrijving. Twee jaar lang was hij met beide benen geketend geweest aan ijzeren boeien van zo'n vijftien pond en geplaatst in een gat van zes voet lang en vier voet breed met een lichtgat van slechts een halve voet. De zeven overige jaren had het Schaapmanneke in het gat of bovengronds moeten werken, waarbij hij al die tijd geke-

tend was gebleven aan zware ijzere boeien. Zijn dagmaal bestond uit een snee droog brood en een pint bier, dat veel van water weg had. Daarbij kwam nog, dat hij voortdurend werd geplaagd door allerlei ongedierte, zoals ratten, luizen en muizen. Na negen jaar kwam er een einde aan deze erbarmelijke toestand. Op 24 mei 1782 slaagde Jan van Es erin, samen met een stel anderen en na omkoping van de wacht, te ontsnappen uit het Sint Jorishospitaal³⁸.

Na terugkeer in de Meierij leidde het Schaapmanneke een zwervend bestaan en maakte kleren voor zijn broodwinning. Hij kon het niet laten zijn verwanten het leven zuur te maken door wederom gerechtelijke procedures te starten. Deze keer zocht hij het hogerop en diende zijn klachten in bij de Raad van Brabant.

Het gerechtelijk vooronderzoek, uitgevoerd door gerechtsdienaar E.A. Rovers uit Aarle, leverde echter nauwelijks iets op. Hij stuitte op een muur van zwijgzzaamheid. De sympathie van de Ossenaren lag duidelijk bij Jan van Valkenburg en de weduwe Hendrik Vos en zeker niet bij Jan van Es. Bovendien was de gerechtsdienaar bang dat de criminele reputatie der Ossenaren wel eens bewaarheid zou kunnen worden, als hij zijn onderzoek al te voortvarend ter hand zou nemen. Groot was dan ook zijn opluchting, toen zijn taak ten einde was. Er werd geen vervolging tegen de verwanten van Jan van Es ingesteld³⁹.

Een aantal jaren werd niets meer van het Schaapmanneke vernomen. Op 26 mei 1790 werd echter tegen hem een decreet van apprehensie (arrestatiebevel) uitgevaardigd. Hij zou in de nacht van 16 op 17 mei van dat jaar een zekere Jan van Ravensteijn, “... een armoedig man, woonende in de Hut op de heyde tusschen Heesch en Nistelrooy ...” met een mes om het leven hebben gebracht. Jan van Es was bij hem in de kost als zwerver⁴⁰. Omdat hij voortvluchtig was, hebben ze hem nooit kunnen arresteren. Waarschijnlijk heeft hij zich in een van de enclaves in Oost-Brabant in veiligheid kunnen brengen.

Slotbeschouwing

Een complex van oorzaken, motieven en aanleidingen lag ten grondslag aan de charivari tegen het Schaapmanneke. Het is moeilijk te bepalen, welke factor de doorslag heeft gegeven. Was het de criminele reputatie van de Schaapmannekes? Was het drankzucht en agressief gedrag van Jan van Es tegenover zijn vrouw en anderen blijkend uit het voortdurend ‘huijskrakeel’? Waren het zijn buitenechtelijke escapades? Was het zijn religieuze overstap, door de katholieken ongetwijfeld opgevat als een vorm van collaboratie met de actuele machthebbers, die een politiek systeem in stand hielden waarin katholieken als tweederangs burgers werden beschouwd? Waren de familieleden van Jan van Es de stille regisseurs op de achtergrond van het straattheater en publieke afstraffing, gelet op hun gedragingen later tegen de verstotene? Of waren er nog andere redenen of oorzaken, die in de bronnen niet genoemd worden? We kunnen hier denken aan de passieve rol der schepenen. Waarom durfden zij niet op te treden tegen de uitvoerders van de charivari? Waren ze, in geval van repressie, misschien bang teveel met Jan van Es en diens laakbare levenswijze geassocieerd te worden, waarbij het gevaar van

gezagscrisis groot zou zijn? Of waren zij een concurrent, die aasde op hun ambt, liever kwijt dan rijk? En wat te denken van de rol van predikant en pastoor?

Met Thompson kunnen we stellen, dat het een samenspel van vele factoren is, dat aanleiding kan geven tot een charivari. In tegenstelling tot wat vaak in de literatuur benadrukt wordt, blijkt uit onderzoek dat er bij charivari's doorgaans geen sprake is van monocausaliteit. In dit verband kunnen we denken aan het motief van hertrouwende weduwen en weduwnaars in Frankrijk, of het 'laten zitten' (bezwangeren) en verbreken van de trouwbelofte in Nederland. De casus Jan van Es laat juist zien, dat gespannen familieverhoudingen, lokale (politieke) conflicten, de slechte reputatie van deviant en familie en de politiek-religieuze constellatie als verzwarende omstandigheden hun invloed hebben op de beslissing over te gaan tot een charivari⁴¹.

Tevens laat de zaak Jan van Es zien, dat normen en waarden geen metafysische grootheden zijn maar juist vorm krijgen in de sociale praxis van alledag. Ze zijn aan manipulatie onderhevig. De ene keer kan een persoon deviant gedrag zwaar aangerekend worden, de andere keer wordt juist veel door de vingers gezien. De mythe van de gesloten dorpsamenleving als een eensgezinde gemeenschap met een sterk wij-gevoel en dito normbesef, een beeld dat vaak in oudere volkskundige literatuur geschilderd wordt, kan hiermee naar het rijk der fabelen verwezen worden. Over normen en waarden, evenals over materiële belangen en politieke eisen, kan strijd geleverd worden, niet alleen op dorpsniveau of binnen de subcultuur, maar ook tussen subculturen, tussen grote en kleine traditie, tussen centrum en periferie, tussen stad en platteland. De grote vraag bij publieke beschavingsoffensieven is penetratie en receptie. Er is echter ook sprake van wisselwerking. Want wie beïnvloedt wie? De gerechtelijke autoriteiten die aan het einde van de achttiende eeuw toezien op naleving van de wetten, twijfelen voortdurend of zij stappen dienen te ondernemen tegen uitvoerders van volksgerichten, en zo ja welke. De methode wordt misschien wel afkeurenswaardig gevonden, maar niet het doel van de actie.

Desondanks betekent de zaak Jan van Es een ommekeer in de houding der overheid inzake charivari's, een opvatting die ik overigens deel met Beatrix Jacobs (zie haar bijdrage elders in deze bundel). Een meer stringente normering ten aanzien van volksgerichten blijft evenwel uit, omdat kennelijk de bestaande regelgeving toereikend wordt geacht. Het zijn veeleer het toezicht op naleving der verordeningen door de overheid en het vervolgingsbeleid van de gerechtelijke instanties die na de zaak Jan van Es gestalte zullen gaan krijgen. Onmiddellijk voeg ik hieraan toe dat dit vergezeld gaat met de nodige halfslachtigheid. In ieder geval dienen de uitvoerders der charivari's, overwegend ongetrouwde jonge mannen en soms ook vrouwen, in toenemende mate rekening te houden met een interveniërende overheid.

Charivari-rituals in the Majory of Bois-le-Duc: the case Jan van Es

The rich documented case Jan van Es is relevant in two respects. In the first place the multicausalism of this charivari is striking. Matrimonial quarrels, wife-beating, a strained relationship within the family and its criminal reputation, the religious apostasy with political overtones and the suspicion of adultery, they all played their part in the decision to put the wrongdoer to the plough ('in de ploeg spannen'), a customary punishment for wife-beaters in the Majory of Bois-le-Duc, which was executed by women.

Secondly, this charivari caused some legislative action on the part of the high authorities. At the request of the sheriff of Bois-le-Duc the States General of the United Provinces ordered the Court of Brabant to hold a judicial inquiry into seditious actions such as 'in de ploeg spannen' and to consider the possibilities for new regulations. The advocaat-fiscaal, a kind of public prosecutor, described the various charivari-rituals (i.e. 'in de ploeg spannen', 'eggen', 'tafelen' and 'beerjagen') in the Majory of Bois-le-Duc as an ethnographer *avant la lettre*.

Although no new regulations were made, the case Jan van Es marked a turning-point in the public approach to the phenomenon of charivaris.

Noten

1. H.H. Knippenberg, 'Ploegtrekken en andere volksgerichten', *Bisdomblad* 17-8-1962, 5.
2. Zie in dit verband W. Frijhoff, 'Ten geleide. Publieke beschavingsoffensieven in de vroegmoderne tijd', *Volkkundig Bulletin* 11,2 (1985) 93-101; G. Rooijackers en Th. van der Zee (red.), *Religieuze volkscultuur. De spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk* (Nijmegen 1986).
3. E.P. Thompson, "'Rough music": le charivari anglais', *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations* 27 (1972) 304; J. Le Goff en J.C. Schmitt (red.), *Le charivari* (Parijs 1981) 365-368.
4. M. Jacobs, 'Charivari en volksgerichten. Sleutelfenomenen voor sociale geschiedenis', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 12 (1986) 371-375 en 379; zie ook zijn bijdrage aan dit themanummer.
5. *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 1260, Adviezen en memories van de advocaat-fiscaal in 1802; Gratieverzoek van Hendrik van der Hulst uit Oss, ter dood veroordeeld wegens doodslag met mes, d.d. 23-2-1802.
6. *GA 's-Hertogenbosch*, Rechterlijk archief, inv. nr. 43, Criminele Dicta, 208-209 en 224-225.
7. *GA 's-Hertogenbosch*, Rechterlijk archief, dossier nr. 87-03 en inv. nr. 43, 285.
8. *GA 's-Hertogenbosch*, Rechterlijk archief, dossier nr. 91-12 en inv. nr. 44, 114.
9. *GA 's-Hertogenbosch*, Rechterlijk archief, dossier nr. 135-01 en inv. nr. 44, Criminele Dicta, 153-154, 180-182, 184, 187 en 189; *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 466, dossier nr. 465 en inv. nr. 467.
10. *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 566, Een onderzoek naar de lotgevallen van Jan van Es (tweemaal ontvoerd) te Oss en de gedragingen van diverse personen in deze zaak (c. 1782), Missives

van gerechtsdienaar E.A. Rovers te Aarle d.d. 15-12-1782 en 2-1-1783; Voor de verwantschap tussen de families Jurgens en Van Valkenburg zie J. Cunen, 'Biographisch woordenboek van Oss', *Ossensia* 4 (1937) 36.

11. *Ibidem*, concept-verklaring Jan van Es.

12. C. van Breugel, 'Beschreeve Staat van de Meierije (1794)', *Historia agriculturae* 8 (1965) 97-541; aldaar 424 en 452.

13. *GA 's-Hertogenbosch*, Rechterlijk archief, dossier nr. 146-09 en inv. nr. 43, 415-416.

14. *GA 's-Hertogenbosch*, Rechterlijk archief, dossier nr. 146-09 en inv. nr. 43, 462-463; *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 566.

15. *Ibidem*.

16. *Ibidem*.

17. *Ibidem*.

18. *RANB*, Oud-rechterlijk archief Nuland, inv. nr. 43, Protocol van allerhande akten. Hierin bevindt zich een vijftal verklaringen. Echter de zaak is niet ter criminele rolle gekomen. Een vonnis ontbreekt dus ook. Hieruit blijkt weer, dat het bronmateriaal over charivari's op de meest onvermoede plekjes aanwezig is. Het geval van 'in de ploeg spannen' vond plaats op maandag 1 februari 1700. Een zekere Geerit Bastiaan Broere aan de Schotsheuvel was het slachtoffer. Zijn hof werd door een aantal mensen omgeploegd. Een der ploegtrekkers was Peter Dircx. Paulus Peter Geurts bediende de ploeg en Matthijs van Crijl hanteerde de zweep. Peter Gijsbers blies op een glazen hoorn, gevuld met water. Het huis van het slachtoffer werd bekogeld met stenen en enige mensen werden gemolesteerd met knuppels (met dank aan de heer Leenman, die ons op dit geval attendeerde).

19. *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 159, Ingekomen missiven met bijlagen der Staten-Generaal d.d. 27-9-1765. Het concept-plakkaat van de hoogschout is hieraan toegevoegd als bijlage.

20. N.Z. Davis, 'Women on top', in: Idem, *Society and culture in early modern France* (Stanford 1975) 124-151. Zie ook R. Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982) 51-64.

21. *RANB*, RK Doopboek Oss 1731-1774 d.d. 14-6-1765; ondanks het grote aantal mannelijke leden van de familie Van Es in Oss, is er maar één volwassen Jan van Es.

22. *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 566, concept-verklaring Jan van Es.

23. Over de moeilijkheden te Berghem zie W.P.C. Knuttel, *De toestand der Nederlandsche katholieken ten tijde der Republiek. II. De achttiende eeuw* ('s-Gravenhage 1894) 228; over katholieke ressentimenten in de Meierij zie M.M. Romme, 'Charivari en patriottisme: een nieuw perspectief', in: G. Rooijackers, A. van der Veen en H. de Wit (red.), *Voor 'Brabands Vryheyd'. Patriotten in Staats-Brabant* ('s-Hertogenbosch 1988) 105-121.

24. *GA 's-Hertogenbosch*, Rechterlijk archief, dossier nr. 146-09.

25. *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 566, concept-verklaring Jan van Es.

26. *GA 's-Hertogenbosch*, Rechterlijk archief, inv. nr. 43, 462-463.

27. *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 566, concept-verklaring Jan van Es.

28. *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 159, Ingekomen missiven van de Staten-Generaal met bijlagen.

29. *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 107, Register van notulen (17-6-1765).

30. *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 457, Adviezen en memories van de advocaat-fiscaal (21-8-1765).

31. *Ibidem*.

32. *Ibidem*.

33. *Ibidem*.

34. *Ibidem*.

35. *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 159, extract uit Register der Resolutien der Staten-Generaal d.d. 27-09-1765.

36. *RANB*, Raad van Brabant, inv. nr. 566, concept-verklaring Jan van Es.

37. *Ibidem*, verklaring Antonij Rooijackers.
38. *Ibidem*.
39. *Ibidem*, Missiven van gerechtsdienaar E.A. Rovers te Aarle d.d. 15-12-1782 en 2-1-1783.
40. *GA 's-Hertogenbosch*, Rechterlijk archief, inv. nr. 46, Protocol van decreten van apprehensie en andere provisien van justitie, 156 (26-5-1790).
41. E.P. Thompson, "Rough Music" et charivari: Quelques réflexions complémentaires', in: Le Goff en Schmitt (red.), *Le charivari* (Parijs 1981) 276.